

Azərbaycan onomastikası xüsusi linqvistik tədqiqatda

GÜNAY ƏFƏNDİYEVƏ

ADPU, Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi

Əfəndiyeva G.

Məqalədə Azərbaycan onomastikasını xüsusi linqvistik araşdırmasından söhbət açılır. Müxtəlif mənbələrdə xüsusilə də toponimiyada avtobioqrafik leksikonun bütün müxtəlif elementləri təsvir olunur. Qeyd olunur ki, ərəb geoloqlarının istifadə etdikləri ilk lüğətlərdə o vaxtın Azərbaycan toponimləri haqqında geniş və zəngin məlumat var. Qədim Roma yazıçılarının əsərlərində Qafqaz Albaniyasının bəzi toponimlərinin adları qeyd olunur. Dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə yanaşı, onomastik araşdırmanın sahəsi olan etnonimiya xüsusi tədqiqat obyektidir.

Açar sözlər:*toponim, onomastik tədqiqat, fonetik və qrammatik quruluş, etnonim, onomastik leksika*

Afandiyeva G.

Azerbaijani onomastics in linguistic research

Summary

The article deals with a particular linguistic study of Azerbaijani onomastics. All of the various elements of the autobiographical lexicon are described in various sources, especially in the toponymy. It is mentioned that the first explanatory dictionary in the works of Arabian geographers gives rich information about the toponyms of Azerbaijan at that time. Some of the toponyms encountered in Caucasian Albania are mentioned in the writings of ancient Roman writers. Being particular area of onomastic research along with many areas of linguistics and ethnonymy is said to be used as a particular research object.

Key words:*toponym, onomastic research, phonetic and grammatical structure, etnonym, onomastic vocabulary*

Афандиева Г.

**Азербайджанская ономастика в лингвистических
исследованиях
Резюме**

Статья посвящена конкретному лингвистическому изучению азербайджанской ономастики. Все различные элементы автобиографической лексики описаны в различных источниках, особенно в топонимике. Некоторые из топонимов найденных в Кавказской Албании, упоминаются в трудах древнеримских писателей. Упоминается что первый толковый словарь в трудах арабских географов, который дает богатую информацию о топонимах Азербайджана того времени. Определенная область исследований ономастики наряду со многими областями лингвистики говорят, что этнонимия используется как особый объект исследования.

Ключевые слова: *топоним, ономастические исследования, фонетическая и грамматическая структура, этноним, ономастическая лексика*

Annotasiya

Məqalədə Azərbaycan onomastikasının xüsusi linqvistik tədqiqatından bəhs edilir. Onomastik leksikanın ayrı –ayrı ünsürlərinin xüsusilə də toponimlərin müxtəlif mənbələrdəki izahından danışılır .Qafqaz Albaniyası dövründə rast gəlinən bəzi toponimlər haqqında onlara qədim Roma yazıcılarının əsərlərində təsadüf olunmağından bəhs edilir .Qlavdi Ptolomeyin öz əsərində 29 toponimi göstərməsi, daha sonralar ərəb coğrafişünas səyyahlarının əsərlərində həmin dövrdə Azərbaycanın toponimləri haqda zəngin məlumat verməsindən, ilk izahlı lüğətin yaranmasından danışılır. XIX əsrdə Azərbaycan toponimləri barədə söylənilən maraqlı fikirlərə məsələn H.Z.Şirvaninin qədim Azərbaycan sözünün haradan haradan götürüldüyünün təhlilindən daha sonra isə XX əsrdə Qafqazın o cümlədən Azərbaycanın coğrafi adların mənşəyi haqda araşdırmalara rast gəlinir. Azərbaycanda XX əsrin 30 –cu illərindən dilçiliyin bir çox sahələri ilə bərabər onomastik tədqiqatlara da xüsusi marağın artmasından danışılır .Etnonimlər onların xüsusi tədqiqat obyektini kimi işlənməsindən bəhs olunur. Ayrı –ayrı toponimlərin mənşəyinin izahına həsr edilmiş bir sıra əsərlərdən, dilimizin onomastik leksikasında yer tutan antroponimlərdən bəhs edilir.

Giriş

Azərbaycan toponimləri haqqında müxtəlif qeyd və məqalələrə ayrı-ayrı mənbə və məxəzlərdə rast gəlmək olur.Məsələn Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat verən ilk yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabon iki min il bundan

qabaq *Qaspi Girgan Araz Kür Alazan Qanıq hidronimləri Sakasen Qaspi Uti Kambisen* vilayətləri və digər toponimlərimiz barədə məlumat vermişdir. (1, s.474-494) Görkəmli Roma ensiklopedisti Böyük Plini *Qaspi Araz Kür Alazan poleohibridləri ilə yanaşı* Albaniyanın o zamankı paytaxtı *Qəbələ* şəhərinin adını da Kabalaka şəklində xatırladır. (2, s. 297-298) Onun müasiri görkəmli yəhudi tarixçisi İosif Flavi isə nəinki Naxçıvan poleooykonimini həmçinin onun barəsindəki Nuf tufanı zamanı yaranması əfsanəsini də qeyd edir. (3, s. 275-277) Az sonra II əsrdə məşhur yunan coğrafiyaşünası və astronomu geosentrik nəzəriyyənin banisi Qlavdi Ptolomey təkcə Albaniyadakı 29 toponimi özünün Coğrafiya əsərinə daxil edir. Bunların içərisində Qabala (Qəbələ), Naksuana (Naxçıvan), Bakiya, Telebya, Şamekhiya, Albana və digər qədim oykonimlərimiz də var. (4, s. 117-147)

IX-XII əsrlərin ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində həmin dövrdə Azərbaycanın toponimləri haqqında çox zəngin məlumat vardır. (5) Bu əsərlərdə ilk dəfə olaraq *Şabran .Şirvan Gəncə Bakı Bəcrəvan Mugan Musa qayası Bəyləğan* və bu kimi toponimlər qeyd olunur.

Bütövlükdə isə Azərbaycanın poleotoponimiyası (təxminən 600 coğrafi ad) XIII əsr coğrafiyaşünası Yakut əl –Həməvinin “Ölkə adlarının əlifba sırası ilə siyahısı” əsərində toplanmışdır. Bu əsəri Azərbaycan toponimlərinin ilk izahlı lüğəti hesab etmək olar. Azərbaycanada bəzi tayfa adlarının mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün XII əsr tarixçisi Rəşidəddinin əsərləri daha qiymətli mənbədir. (6) Azərbaycan toponimikası barədə orta əsrlər Avropa və rus səyyahlarının yol qeydlərində də qiymətli məlumatlar vardır. (7)

XX əsr görkəmli coğrafiyaşünas səyyahı ensiklopedik biliyə malik olan Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1838) qədim Azərbaycan toponimləri barədə bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. O Azərbaycana səyahət edərkən topladığı materiallar və qeydlər əsasında Azərbaycan, Bakı, Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Quba, Şəki, Agsu, Qəbələ, Şabran, Ordubad, Mugan, Bəyləqan, Sarı ada və s.yer adlarının mənşəyinə dair fikir söyləmişdir. H.Z.Şirvani Azərbaycan sözünün haradan götürüldüyünün təhlilində yazır ki qədimdə bu yerlərin hamısı yəni Şirvan Mugan, Arran və İran Azərbaycanı “Azerbeyqan” adlandırılmışdır. “Azer” –“od”, “beyqan”, isə yer deməkdir. Yəni odlar yeri və ya odlar ölkəsi mənasındadır. (8, s.121)

Azərbaycanda onomastik tədqiqatların tarixində A.Bakıxanovun böyük xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. O bu haqda yazır: “Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim adları geniş surətdə tədqiq edilsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır”. (9) A.Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində bir sıra tayfa (Zəngənə Bayat Çəkərli və s.) yer adlarının (Alpan, Zığ, Şamaxı, Quba və s) mənşəyi haqqında çox maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində K.F.Qan Qafqazın o cümlədən Azərbaycanın coğrafi adlarının mənşəyi haqqında xüsusi əsər yazmışdır . (10) Onun əsəri Qafqazda bir növ toponimlərin elmi şəkildə tədqiqinin əsasını qoymuşdur .Burada Avşar, Ağdam, Bayıl, Bayqurt, Bazardüzü, Dədəli körpü, Dəmiraparan çayı, Ağdaş, Arıqlı, Ağcaqala və onlarca digər Azərbaycan toponimlərindən bəhs edilir . Lakin Azərbaycan dilini, onun fonetik və qrammatik quruluşunu, leksik vahidlərin semantikasını bilməyən K.F.Qan izahlarında tez-tez yanlışlıqlara qeyri –dəqiqliyə yol vermişdi . Məsələn, Əyləncəçay hidroniminin birinci tərəfini “yericək”, “iti gedən”, axar –baxar adonimini “ora-bura”, baltanı gürcü dilindəki “bali”, Balakəni gürcü dilindəki “bela”, “kana” “əkin sahəsi” kimi şərh edir .

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Q.M.Mamayevin əsərlərində (11) coğrafi terminlər, onların toponimlərdə yeri, coğrafi adların transkripsiyası məsələləri araşdırılmışdır. Onun əsərləri sırf coğrafi şəkildə olsa da ümumi şəkildə onomastik tədqiqat üçün əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda etnonimlər də xüsusi tədqiqat obyektini kimi çox az işlənmişdir . XX əsrdə etnonimlərə dair təxminən 25-ə qədər məqalə çap olunmuşdur. A. Bakıxanov, M. Vəliyev, Ə .Dəmirçizadə, Z. Bünyadov, M. Seyidov, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, Ə .Hüseynzadə, Ə.Əliyev və başqaları əsərlərində etnonimlərə aid müəyyən məlumat əldə etmək olar . Bu əslində XIX əsrdən etibarən gələn ənənədir. Belə ki V.Dornun «Каспи» , N.Zeydlisin «Исторический обзор Бакинской губернии» əsərində çoxlu Azərbaycan tayfalarının adları çəkilir və onların tarixi mənşəyi haqqında maraqlı məlumatlar verilir . (12)

Аури –аури toponimlərin mənşəyinin izahına həsr edilmiş bir sıra əsərlərdə o cümlədən Z.Yampolskinin «Древнеазербайджанский этноним Гелы и этнические закономерности» (13), M.Наси́ев, Т.Əhmədovun «Об этнониме тат» (14), M. Seyidovun “Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin mənşəyi haqqında bəzi qeydlər” (15), T. Наси́евin “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair” (güman fərziyyələr) (16), Ə.Hüseynzadənin «Ойконимы Закавказья, включающие этнонимы «Биченек»» (17), V.İ.Savinanın «Этнонимы и топонимии Ирана» (18), Q. Qeybullayevin “Azərbaycanda Qırcaq mənşəli etnonimlər haqqında” (19), V.L.Qukasyanın “Azərbaycan Filologiyası məsələləri”ndəki məqalələrində “kəngər”, “sabir”, “ağxəzər”, “onogur”, “Dışhun”, “Ağhun” və digər qədim Azərbaycan etnonimlərinin tarixi və mənşəyi şərh edilmişdir . (20, s. 35-62)

T.Наси́евin “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair” adlı məqaləsində Azərbaycan xalqının təşəkkülündə fəal iştirak etmiş *Lulubey, kaduş, kaspi, sak, bus, struxat, arizant, budi, maq, skif, uruz* və s. etnonimlərin semantik və morfoloji təhlili verilmişdir. Ə. Hüseynzadə “Abşeron yarımadasının bəzi etnonimləri haqqında” adlı məqaləsində müəyyən tarixi etnoqrafik və dilçilik

araşdırmaları əsasında bir sıra adların etnik münsubiyyətini aydınlaşdıraraq *Zugulba, Biləcəri, Abşeron, Əhmədli, Sabunçu, Türkan, Duvanni, Corat, Saray, Sumqayıt* və s. etnotoponimlər barədə söhbət açır. (21, s.26-27)

M. Seyidov “Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırması” adlı məqaləsində göstərir ki, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu qəbilə birləşmələrinin ulu babaları özlərinə bu adı qoyarkən və ya başqaları onları belə adlandırarkən həmin qəbilə birləşməsinin eləcə də ona bu adı verənlərin mifoloji təfəkkürünün hakim olduğu zamanda yaşamaları heç bir şübhə doğurmur. Alimin fikrincə “qoyun –artım məhsuldarlıq, quzulama” mifik inkişafın rəmzi olduğu üçün türkdilli qəbilələr onu özlərinə totem seçmiş və Ağqoyunlu qaraqoyunlu etnonimləri də bununla bağlı yaranmışdır. (22)

Keçmiş və ümumittifaq və xarici ölkə miqyasında etnik onomastikanın tədqiqi çox geniş vüsət almışdır. (23) Keçmiş sovet xalqlarından azərbaycanlı başqird, buryat, qazax, kalmık, karakalpak, kumık, tunquş, qaraçay, yakut, Uzaq Şərqi xalqlarının çox qismi xarici ölkə xalqlarından Vyetnam, Birma, Çin, Koreya və başqa xalqların etnonimlərinə dair istər tarixi istərsə də müasir təsviri tədqiqat istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır.

Dilimizin onomastik leksikasında mühüm yer tutan antroponimlər (şəxs adları) dilçiliyimizdə xüsusi tədqiqat obyektini kimi az araşdırılan sahələrdəndir. Bu sahədə ilk addımlar XX əsrin 1960-cı illərində atılmış və bir neçə maraqlı məqalə yazılmışdır. Şəxs adlarının xüsusiyyətinə dair bu sətirlərin müəllifinin bir sıra məqalələrində antroponimlərin müəyyən cəhətinə toxunulmuşdur. (24) 1968-ci ilin aprel ayında Moskvada antroponimika məsələlərinə həsr olunmuş ümumiittifaq müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə hüquqşünas, tarixçi və dilçi alimlər iştirak etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində antroponimika məsələləri demək olar ki həmin müşavirədən sonra geniş şəkildə oyrənilməyə başlanılmışdır. Bu sahədə M. Adilov, T. Hacıyev, Z. Sadıxov, H. Həsənov, H. Əliyev, Q. Dadaşova, Ə. Tanrıverdiyev, A. Salahova, L. Quliyeva və başqaları xüsusi tədqiqat aparmış və ya elmi məqalələr yazmışlar.

“Adlar necə yaranmışdır?” (25) kitabçasında insan adlarının meydana çıxması inkişafı, cəmiyyətdə əhəmiyyəti, şəxs adlarının keçmiş və indiki vəziyyəti kimi bir sıra kişi və qadın adlarının mənasının izahına nail olmuşdur.

“Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” (26) adlı kitabında adların əsası və semantik qrupları, müştərək adlar, polinim və ya polindromik adlar, adların abbreviasiyası, mənşəyi, fəsilə, təxəllüs, ləqəb və onların quruluşundan, adqoymadan bəhs olunmuşdur. “Söz və ad” kitabında (27) adların yaranması, təsnifindən, yazılışından, işlənməsindən bəhs edilmişdir.

“Ümumi antroponimika problemləri” adlı kitab da (28) Azərbaycan antroponimikasının son tədqiqatlarından biri kimi əhəmiyyətli bir sahə kimi şərh etmiş,

Azərbaycan antroponimikasının bir sıra nəzəri məsələlərini tədqiqata cəlb etmişdir. Əsərin “Türkologiyada şəxs adlarının tətqiği” bölməsində türk dillərində şəxs adları, onların mənşəyi, inkişaf tarixinə, quruluşuna, semantikasına, xüsusiyyətlərinə dair zəngin materiallar araşdırılmış, külli miqdarda türkoloji ədəbiyyatın xülasəsi verilmişdir. Kitabın “Qədim türk adları” bölməsi də dilçiliyimiz üçün olduqca maraqlı materiallarla zəngindir .

Aktuallıq. Onomastik material hər zaman dilçiləri özünə cəlb etmişdir. Adlar onların əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyində diqqəti ən çox cəlb edən məsələlərdən biridir. Dilçiliyin sərhədlərini genişləndirmək onun inkişaf yolunu genişləndirmək üçün onomastik tədqiqatın rolu olduqca böyükdür . Onomastik tədqiqata daha güclü maraq yaratmaq və bu sahədə dilçiliyimizin vəzifələri daha da genişlənir.

Metod. Tədqiqat işində təsviri təhlil və sintez metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə. Xalqımızın dil tarixinin araşdırılması, dövr və mərhələlərinin öyrənilməsində onomastik tədqiqatların rolu böyükdür. Ölkəmiz onomastik tərkibcə çox rəngarəngdir. Bu xüsusiyyətlərin düzgün açıqlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xalqımızın inkişaf tarixinin bütöv dövr və mərhələlərinin öyrənilməsində etnonimlərin öyrənilməsi olduqca vacibdir .

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Страбон.. География в 17 книгах. М. 1964, с. 474, 481, 484, 494
2. Вестник древней истории. М. 1949. №2, с 297-298
3. Вестник древней истории. М. 1947. №4, с 277
4. Вестник древней истории. М. 1983. №1, с 117-147
5. Vəlixanlı. N.M. IX-XII əsr coğrafiyaşünas səyyahları. Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974
6. Рашид-ад-Дин Сборник летописей. Т. I, М-Л, 1952; Джаму-ат-Тавал. Е. III, Баку, 1957.
7. Путешественники об Азербайджане. Т. I. Баку, 1960
8. Кəрəмов N. Odlaryurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı, Azərnəşr, 1985, 121 səh.
9. Bakıxanov. A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.
10. Ган К.Ф. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Вып 40, Тифлис, 1909.
11. Мамаев Г.М. «Оправил ной транскрипции названий географических объектов Азербайджанской ССР». Баку, 1950
12. ЗейдлицН. Исторический обзор Бакинской губернии. Тифлис, 1979; Б. Дорн Каспий. О походах русских в Табирстан: СПб, 1875.

13. Ямпольский З. Древне азербайджанский этноним Гемы и этнические закономерности. «Материалы научной конференции, посвященной изученного топонимии Азербайджана. Баку, 1973

14. Гаджиев М., Ахмедов Т. Об этнониме там. «Материалы к сессии посвященные итогам археологических и этнографических исследований 1970 г. В Азербайджане». Баку, 1971

15. Seyidov M. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin mənşəyi haqqında bəzi qeydlər. «Материалы научной конференции, посвященной изученного топонимии Азербайджана. Баку, 1973

16. Hacıyev T. Azərbaycan qədim onomastikasına dair (gümanlar, fərziyyələr). Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış (məcmuə), Bakı, 1994

17. Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья, включающие этнониме «Биченек». «Советская тюркология», №5, 1982

18. Савина В.И. Этноними в топонимм Ирана. «Ономастика Востока» М, 1980.

19. Qeybullayev Q. Azərbaycanda Qırçaq mənşəli etnonimlər haqqında Azərbaycan SSR. EA məruzələri. №4, 1976

20. Qukasyan V.L. “Azərbaycan filologiyası məsələləri” Bakı 1983, səh.35-62

21. Hüseynzadə Ə. Abşeron yarmadasının bəzi etnonimləri haqqında. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları”. Bakı, 1973, səh 26-27

22. Seyidov M. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması. “Qobustan” jurnalı, №3, 1979

23. Этническая ономастика М, «Наука», 1984.

24. Qurbanov A . Gürcüstandakı azərbaycanlı şəx adları və onların xüsusiyyətləri. Tbilisi, 1956

25. Sədiyev Ş. Adlar necə yaranmışdır? Bakı, 1969

26. Çobanlı M.N. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, “Qanatlba” nəşriyyatı, 1983

27. Həsənov H. “Söz və ad”. Bakı, 1984

28. Əliyev H. Ümumi antroponimika problemləri. Bakı, 1985